

En drøm om ideologisk valens

af Ole Togeby

For 7-800 år siden kunne man sige *Drømte mig en drøm i nat om silke og ærlig pæl*. I dag kan vi kun konstruere sætninger om drømme således: *Jeg drømte i nat en drøm om silke og ærlig pæl*. Dengang var *drøm* subjekt og *mig* objekt; nu er *jeg* subjekt og *drøm* middelbart objekt. Det gamle eksempel var det på vers med poetisk ordstilling, men der findes også andre eksempler med den samme konstruktion, fx *Mig drømte, saa sorgfuldt var Maanens Skin*, som også kendes fra tysk: *Mir träumte wieder der alte Traum* (Heine). I denne artikel vil jeg søge en forklaring på hvordan sproget på 1000 år kan forandre sig på denne måde.

Det er vel nogenlunde de samme tanker som 1300-tals mennesket og det moderne menneske ved hjælp af danske sætninger kommunikerer til deres adressater, men i sprogformen vender fortidens inderside nu ud og ydersiden ind. Forestillede middelaldermenneskene sig at drømmene kom til os udefra med deres billeder og forestillinger? Er det den samme opfattelse som de lakotaindianere har haft, som hængte drømmefangere op over børnenes senge så man kunne fange de gode drømme og lade de onde ryge ud gennem hullet i midten? Er forestillingerne derude og kommer til os som en flok stære der slår ned i et træ, eller producerer vi, vores krop eller vores hjerne forestillinger der skal give kropsfornemmelser mening?

Prædikater og valenser

De to måder at konstruere verbet *drømme* på, viser at grammatik og leksikalsk valens ikke kører i stabile remtræk. Grammatik er overfladesyntaks hvormed afsenderen ved ordklassernes ordstilling og bøjning signalerer hvilken type udsigelse (deklarativ, interrogativ, imperativ eller konjunktiv) sætningens propositionelle indhold skal have. Reglerne om leksikalsk valens regulerer ved kombinationen af prædikaternes leksikalske typer med semantiske roller (dybdekasus) hvorledes den omtalte situation skal opfattes.

Kernes i syntaksen er neksusforbindelsen mellem subjektet og det finitte verbalfleksiv (jeg drømte), mens kernen i valens grammatikken er prædiketet (som beskriver situationstypen og udgøres af en verbalrod, en adjektivrod, en præposition eller en konjunktion) og så dets obligatoriske roller som udfyldes med entiteter. Der findes tre forskellige typer af situationer: Situationer med monovalente prædikater, fx *sove* som kun kræver at en enkelt rolle udfyldes med en entitet, situationer med divalente prædikater, fx *læse* som kræver

to roller besat, eller situationer med trivalente prædikater, fx *give* som kræver tre roller besat. Rollerne er altså obligatoriske og skal udfyldes med en entitet: *Bjørnen sover, han læser bogen, hun giver ham forklædet*. Entiteten kan dog godt være forudsat bekendt fra den foregående sætning således at den ikke nævnes i sætningen. *Hun fik en bog. Den blev straks læst*. I den anden sætning er det ikke nævnt hvem der læser bogen, men det fremgår af sammenhængen at det er "hende" der gør det. Sætninger har kentastruktur (Togeby 2003: § 52, efter Hansen og Heltoft 1994) således at forenden er som et menneskehoved som med neksusforbindelsen mellem grammatisk subjekt og finit verbum udgør udsigelsen i kommunikationssituationen, mens bagenden er som en hest der beskriver den omtalte situations type og roller.

Rolleled, defineret på konceptuelt grundlag, gør sætningen til en meningsfuld og konsistent repræsentation af en situation. De tre typer af rolleled kaldes E-ROLLEN (for det som **Er**, patienten, neutral dybdekasus), H-ROLLEN (for den som **Har**, eller stedet **Hvor**, opleveren, oplevelser), og G-ROLLEN (for den som **Gør**, agenten) (Togeby 2003 § 67).

I sætningen *Heksen gav soldaten sit blåternede forklæde*, spiller *heksen* G-rolle, *sit blåternede forklæde* spiller E-rolle, og *soldaten* H-rolle. Subjektfunktionen må altid udfyldes af et af de valente rolleled, i dette tilfælde af G-rolle.

	E: det bevirkede, det placerede, delen, bevidsthedsindhold, patienten. Det der er . Præpositioner: <i>med, om, af</i>
G: det virkende, iværksætteren, agenten. Den der gør . Præposition: <i>af</i>	V1, V2 eller V3
	H: det påvirkede, stedet, helheden, opleveren. Den der har . Præpositioner: <i>i, på, til, fra, hos, for</i>

G-rolle er som regel subjekt i sætningen og kan kendes på den test at rollehaveren handler bevidst og med hensigt. Prædikater med G-rolle som subjekt kan nemlig være styret af aspektuelle verber som *give sig til at ..., begynde på at ...*, og af vurderende prædikater som *de roste hende for at ..., de kritiserede ham for at ...*; det kan prædikater med E- og H-rolle som subjekt ikke: *han_G gav sig til at løbe*; **han_E gav sig til at ligge*; *de roste hende for at give ham forklædet*; **de roste ham for at få forklædet*.

E-rollen er som regel objekt for aktive prædikater, subjekt for passive transitive prædikater og subjekt for lokative bivalente prædikater: *Han hentede pengene_E; pengene_E blev hentet; han_E kom hjem*. E-rollen er en del af verbalhelhedens aspekt på den måde at omsagn med bestemte E-roller er overgange, mens verbalerhelheder med ubestemte eller ikke-bestemte E-roller er tilstande, uafhængigt af om E-rollen er subjekt eller objekt: *Han hentede pengene på 10 minutter; Han hentede penge i timevis; der blev hentet penge i mange timer*.

H-rollen er normalt indirekte objekt, middelbart rolleled (dvs. præpositionsled, fx *til ham*), subjekt i ditransitiv regulær passiv, men ikke subjekt i *der*-passiv af korporative prædikater: *Hun gav ham_H forklædet, hun gav forklædet til ham_H, hun gik hjem_H, I_H ønskes en god jul, der går hjem_H efter skoletid*.

Rolleled er obligatoriske og valensbundne, dvs. at deres semantiske type er styret af prædikateret. I sætninger findes der også frie udsagnsadverbialer som i modsætning hertil er optionelle og ubundne, dvs. af semantiske typer som ikke er styret af prædikateret, men som kan passe til alle eller hele klasser af prædikater, fx *... da han var gået, ... i tre dage, hvis hun fik tid, ... fordi hun var bekymret*. Udsagnsadverbialer kan betegne tid, varighed, sted, mål, resultat, betingelse, vilkår, årsag, sammenligning, middel, materiale eller måde.

Grammatisk og semantisk struktur

For at beskrive forskellen på *Drømmen drømte mig* og *Jeg drømte drømmen* er det nødvendigt for den samme sætning at kunne notere både den omtalte situation med dens prædikater og rolleled, dels den syntaktiske struktur med dens subjekt, verbum og andre led. I den grammatiske beskrivelse kategoriseres sætningens led på grundlag af ordklasse, kasus og først og fremmest ordstilling. Den grammatiske struktur kan bedst beskrives ved et skema af samme type som Diderichsens topologiske sætningsskema (Diderichsen 1947).

Her bruges et lidt mere avanceret notation hvor man ikke blot kan afgrænse de grammatiske led og vise deres rækkefølge (nemlig ved hjælp af kantede parenteser, $[x [y z] \text{æ } \emptyset]$), men også angive at nogle led kun forekommer hvis et bestemt led før eller efter også er til stede (nemlig ved brøkstreg; leddet under brøkstregen kan kun optræde hvis leddet over brøkstregen er til stede: $x \setminus y$ og y/x).

Sætningens led er i rækkefølge og med mulighed for tomme pladser: sideordningskonjunkional, **K**; fundament, hvor de fleste led kan stå hvis de tages som sætningens emne (topic) og udgangspunkt,

noteret **F**, og med sænkede bogstaver den funktion leddet har, fx subjekt, **F_s**; det finitte verbal i helsætninger med sandhedsværdi, **v**; underordningskonjunktioner, forudsat at de kommer umiddelbart før et subjekt, noteret, **k**; subjektet, **s**; ytringsadverbialer, forudsat de kommer umiddelbart efter et helsætningsnexus af subjekt og finit verbum, noteret **/y**; udsagnsadverbialer som kommer før et hovedverbum, noteret **a**; hovedverbet eller det finitte verbum i ledsætninger (hvor det ikke har selvstændig sandhedsværdi), **V**; indirekte objekt (hensynsleddet), forudsat det kommer umiddelbart før et andet direkte indholdsled, fx et objekt, noteret **IO**; det direkte indholdsled, fx objekter prædikativer, **DI**; middelbare indholdsled, fx præpositionelle objekter, **MI**; omsagnsformede indholdsled, fx atsætninger og akkusativ med infinitiv-konstruktioner, **OI**; og adverbielle led, **A**. Skemaet for rækkefølgen af leddene i sætningen kan beskrives således:

K-F-[[v -[k\ s] /y]] -- [[a\ V] - [IO\ DI] - MI - OI - A]

Læg mærke til at der i denne notation, i modsætning til i sætningskemaet, skelnes mellem de obligatoriske men middelbare led (fx middelbart objekt: *hun så på ham_{MI}*) og optionelle adverbielle led (fx *hun sov på loftet_A*). Læg også mærke til at det finitte verbum står på forskellige pladser i helsætninger og ledsætninger, fordi helsætningens finit er den der sætter sandhedsværdien, mens ledsætningens finit ikke har nogen selvstændig sandhedsværdi.

- (1) *Og derfor havde hun ikke givet ham bogen på hans fødselsdag*
 K F v s y V IO DI A
- (2) *... og at hun ikke havde givet bogen til ham på hans fødselsdag*
 K k s a V V DI MI A

Den semantiske struktur beskrives oven i denne syntaktiske struktur med notering af hvilken rolle nominalerne spiller i forhold til typen af sætningens prædikat, således at prædikaterne noteres *V1*, *V2* eller *V3*, og det led der har G-rollen, noteres med rund parentes (G), E-rollen med kantet parentes [E], H-rollen med spids parentes <H>, og udsagnsadverbialer med tuborgparenteser {ua}. Derved kan man notere samspillet mellem den grammatiske struktur og den leksikalske valensstruktur på følgende måde:

- (3) *Allerede nu vil vi ønske dig en god jul*
 { F_{ua} } v (s) V3 <IO> [DI]

Det læses: *Vi* er grammatisk subjekt i fundamentet og spiller G-rollen i forhold til hovedverbalet som udgøres af det trivalente prædikat *ønske*, og som i aktiv foruden subjektet tager H-rollen *dig* som indirekte objekt, og G-rollen *en god jul* som direkte indholdsled. *allerede nu* er et optionelt og ikke-valent udsagnsadverbial.

Denne dobbeltnotation tillader at man kan beskrive forskellen på H-orienterede prædikater der har H-rollen som subjekt: *Nu ejer <hun_s> [den_{DI}]*, *Derfor kan <han_s> lide [hende_{DI}]* og E-orienterede prædikater der har E-rollen som subjekt: *Nu tilhører [den_s] <hende_{DI}>*, *Derfor behager [det_s] <ham_{DI}>*.

Man kan også beskrive at der ved passivvendingen af en sætning sker en reduktion af divalente prædikater til monovalente (5), og af trivalente prædikater til divalente (6), mens G-rollen gøres til et optionelt skyggeled (Pustejovsky 1995), E-rollen bliver subjekt, og det indirekte objekt mister sin markering (6). Indirekte objekter er nemlig på dansk, alene ved ordstilling (og ikke ved kasus), angivet som det nominale led som står umiddelbart før et direkte indholdsled (DI) som er objekt, fx *hun har givet ham den*. Så når der i sætningen ikke er to nominale umiddelbare indholdsled, kan man på dansk ikke se om det der er, er indirekte objekt (hensynsled, dativobjekt) eller direkte indholdsled som er objekt (genstandsled, akkusativobjekt) (6).

- (4) *hun læste bogen på læsesalen*
 (F_s) V2 [DI] { A }
- (5) *bogen læses på læsesalen af hende*
 [F_s] V1 { STD } (A)
- (6) *en god jul ønskes dig allerede nu af os*
 [F_s] V2 <DI> { ua } (A)

Man kan også se at man på dansk kan passivvende trivalente prædikater på to forskellige måder, nemlig således som angivet i (6), men også således at det aktive indirekte objekt gøres til subjekt:

- (7) *du ønskes en god jul af os*
 < F_s > V2 [DI] (ua)

Det kan man ikke på tysk hvor kun den aktive sætnings akkusativobjekt kan gøres til subjekt i passivsætningen: *Dir wird ein gutes Weihnachten gewünscht.*

Denne mulighed for dobbelt passiv synes således at være muliggjort på dansk af at skellet mellem dativ og akkusativ er forsvundet ikke blot i substantiverne, men også i pronominerne – antagelig i 1400-tallet. Det er derved blevet grammatisk umarkeret om leddet i fundamentet i passivsætningen er hensynsled eller subjekt.

Forskellen på hvorledes H-rollen og E-rollen udtrykkes, er yderligere blevet sløret ved at begge roller i den aktive sætning også kan udtrykkes med et grammatisk middelbart indholdled (MI), H-rollen med præpositionen *til*, og E-rollen med præpositionen *med* efter særlige afledte og sammensatte verber som *begave* og *lykønske*:

- (8) *hun gav ham bogen*
 (F_s) V3 <IO> [DI]
- (9) *hun gav bogen til ham*
 (F_s) V3 [DI] < MI >
- (10) *hun begavede ham med en bog*
 (F_s) V3 <DI> [MI]
- (11) *en god jul ønskes til jer af os*
 < F_s > V2 <MI> (ua)
- (12) *du lykønskes med det gode resultat*
 <F_s> V2 [MI]

Med dette notationssystem som for den samme sætning både angiver den syntaktiske struktur og de semantiske roller, kan man så forklare den sproghistoriske udvikling ved at den samme situation, fx om drømme, før blev beskrevet med et G-orienteret prædikat: *drømmen drømte mig*, til at den nu beskrives med et H-orienteret prædikat: *jeg drømte drømmen*.

Verber for sindsstemninger

Der findes en række verber der lige som *drømme* betegner sindsstemninger, vurderinger og følelser som er reaktioner på tanker om en sag: fx *fattes*, *fortryde*, *imponere*, *klæde*, *lykkes*, *mangle*, *passe*, *skade*,

smage, synes, ærgre. Deres udvikling har for dem alle, men på forskellige tidspunkter og med forskellige mellemformer, været parallel med udviklingen af verbet *drømme*, dvs. gået fra en konstruktion af typen *en drøm drømte mig* til en konstruktion af typen *jeg drømte en drøm*.

Et godt og paradigmatiske eksempel er verbet *mangle* der på første trin kunne konstrueres som *drømte mig en drøm* med E-rollen i nominativ og H-rollen i ikke-nominativ:

(13) Jer mangler penge (ODS 1800+)
 <F_{ejnom.}> V2 [DI]

Jeg har ikke i ODS fundet eksempler der afgør om ordstillingen har været: *Jer har pengene altid manglet* eller *Jer har altid manglet pengene*, så man kan ikke på ordstillingen se hvad der er subjekt. Men hvis det er *pengene*, er konstruktionen E-orienteret; manglen synes at være der i sig selv, og rammer så eller slår ned i personen.

Tidligt har man også kunnet udtrykke E-rollen som et middelbart objekt (MI). I de fundne eksempler er subjektet ubestemt form og derfor ny information som per default sættes sidst i sætningen med et formelt kataforisk pronomen, *der* eller *det*, på subjektpladsen.

(14) der mangler mig ikke på lyst til at tale (ODS, 1800+)
 <F_s> V2 <DI> [MI]
 |_____|

(15) så skal det ikke mangle Dem på hjælp (ODS 1800+)
 [s] V2 <DI> [MI]
 |_____|

Prædiketet er dog næppe trivalent, idet det foreløbige subjekt *der* kataforisk henviser til stedet (H-rollen) hvor lysten burde være, men ikke er, nemlig hos mig, og det foreløbige subjekt *det* kataforisk henviser til det der ikke er tilstede (E-rollen), nemlig hjælp. Konstruktionerne er således enten E- eller H-orienterede og samtidig præsentationer af nye emner sidst i sætningen.

På et næste trin i udviklingen har man gjort personen til subjekt i nominativ og E-rollen til direkte indholdled.

(16) vi mangler stole
 <F_s> V2 [DI]

Siden er nominativen blevet akkusativ uden kongruens med verbet, som det er på færøsk for folk født før 1960:

- (21) *av ti at mær dámar væl hesar bátarnar*
 <dat> 3. sg [akk. pl.]
 fordi mig behager godt disse både

Og til sidst har man så fået den moderne danske konstruktion hvor subjektet er nominativ og objektet akkusativ, en konstruktion som også bruges af færinger født efter 1960:

- (22) *av ti at eg dami væl hesar bátarnar*
 <nom> 1.sg [akk. pl.]
 |_____|
 fordi jeg kan lide godt disse både

Hrafnbjargarson anfører tre argumenter for at dativen er subjekt på islandsk og olddansk, nemlig: 1. at dativen kan stå på subjektpladsen i ledsætninger af typen: *at dig ikke mangler pengene*, 2. at reflexive pronominer kan vise tilbage til dativen i sætninger af typen: *Honum thøkte sek vara i lystelig stath* (1425), og 3. at subjektet kan udelades i den anden af to sætninger som sideordnes med *og* i sætninger af typen: *ladæ oss lighe ok <e> noghæ meth thet* (1407) - "lad os godt kunne lide det og nøjes med det".

Af disse er det tredje ikke overbevisende fordi andre led end subjektet under de rette omstændigheder også kan udelades ved sideordning: [*Den gamle mand*] *traf (jeg) dengang ofte og <e> gav (e) en almisse* (Mikkelsen 1911: §§ 263ff, Togeby 2003: § 193).

Argument 2. om de reflexive pronominer er også meget tvivlsomt eftersom moderne danskere er i tvivl om hvorvidt det hedder *Hun bad ham hente sin/hans/hendes hat* (Diderichsen 1957).

Argument 1. er det bedste, men ser bort fra at subjektskab afhænger af forskellige kriterier som ikke altid følges ad: Subjekter kan således bestemmes ved (a) kasus som nominalet i nominativ, ved (b) kongruens som nominalet der har kongruens i person og tal med verbet, ved (c) ordstilling som nominalet umiddelbart efter underordningskonjunktionalet, (d) informationelt som sætningens emne som kan stå i F, eller (e) semantisk som personen snarere end tingen, snarere end forholdet. I konstruktionen *af því að honum líka þessir bátar* er *bátar* subjekt efter kriterium (a) og (b), og *honum* efter kriterium (c), (d) og (e). De formelle kriterier (a), (b) og (c) er dog

stærkere end (d) og (e) som er mere retoriske end grammatiske. Selv ikke argument 1. er derfor entydigt.

Ingen af de tre argumenter for dativsubjekter på moderne islandsk og derfor på olddansk er således overbevisende, og det er også meget usandsynligt at en syntaktisk sprogudvikling kan gå frem og tilbage. Man kan ikke forestille sig at sprogets syntaks ændrer sig fra et trin med kongruens (18) gennem et trin hvor der ikke er kongruens (19) for at ende med et trin hvor der igen er kongruens (20). Eksempel (19) må nok forklares således at der er et skyggeprædikat som fx *at bruge* i *<Mig> behager godt [at bruge i disse både]*, således at akkusativens i *disse både* forklares ved at dette led er objekt for *bruge*.

Jeg vil derfor fastholde at det der skal forklares, er hvorfor der sker en udvikling af de leksikalske størrelser der betegner reaktive sindstemninger fra at have en E-orienteret valensstruktur (som *tilhøre*) til at have H-orienteret struktur (som *eje*). Dette er ikke en syntaktisk udvikling, men en semantisk udvikling om hvilke syntaktiske mønstre en given leksikalsk størrelse konstrueres gennem.

Ideologi

Det problem som særlig kræver en forklaring er at den samme ændring af valensstrukturen fra E-orientering til H-orientering er sket over en periode på 800 år på forskellige tidspunkter for de forskellige verber. Ændringen fra *drømte mig om silke* til *jeg drømte om silke* er antagelig sket i 1400-tallet. Midt i 1800-tallet kunne Kierkegaard sige: *Det fortryder dig*, og Ørsted sige *Det mangler mig*, mens vi i dag kun kan sige *Du fortryder det* og *Jeg mangler det*. I begyndelsen af 1900-tallet kunne man sige *Det synes mig at være umoralsk*, mens jeg helst vil sige *Jeg synes at det er umoralsk*. Nogle verber er ikke blevet H-vendt, fx *imponere*, *skade*, så vi stadig siger *det imponerer mig*, og *det skader mig* og slet ikke kan sige *jeg imponerer det* eller *jeg skader det*.

Særlig interessant er den udvikling der sker netop i vores tid, fx at jeg nødvendigvis må sige: *det lykkedes for mig at ...* mens mine børnebørn siger *jeg lykkedes med at ...* Her kommer nogle eksempler:

(23) *og det synes jeg egentlig vi lykkedes med.* KorpusDK.

(24) *jeg lykkes aldrig den kunst* KorpusDK.

(25) *Den europæiske union er mislykkedes med at etablere en europæisk identitet,* KorpusDK.

E-til-H-vendinger af danske verbers valens er først og fremmest mulig-gjort af at den syntaktiske struktur ikke længere har forhindret det da dansk tabte skellet mellem akkusativ og dativ på alle ord, og skellet mellem nominativ og ikke-nominativ på alle andre ord end de personlige pronomener, og da verbernes bøjning i person og tal faldt væk således at man ikke kunne have subjekt-verbum-kongruens. De funktioner som kasus og kongruens havde på olddansk, især markeringen af hvilket led der er subjekt, er efterhånden overtaget af ordstillingsregler som imidlertid er mere retoriske end morfologiske regler, og derfor mere labile. Ændringer kan altså ske fra og med de morfologiske formers bortfald, men hvorfor sker det så og hvorfor sker nogle så tidligt, andre senere og nogle først i vores egen tid?

En del af forklaringer er nok semantikken, som hænger sammen med den erkende menneskeopfattelse og ideologien om individet og dets forhold til subjektive og det objektive. Tanken om at drømmene er derude og *drømmer mig*, er en shamanistisk tankegang, som indebærer at der er forskellige virkelighedsniveauer som kun de få kan rejse mellem. Tanken om fortrydelsen som rammer en, er af samme karakter.

Mangel er derimod af social karakter. Ikke-tilstedeværelsen af fx stolene i *Stolene mangler* er en objektiv kendsgerning, men fornemmelsen af at de burde være der i *Vi mangler stolene*, er et subjektivt fænomen der hænger sammen med hvad vi i den sociale virkelighed burde have.

Når man siger *Det synes mig at være umoralsk*, lægger man vægt på at vurderingen er en reaktion på noget objektivt som man oplever subjektivt, men *jeg synes at noget er umoralsk*, er det den subjektive vurdering af det objektive som er udgangspunktet. Og lykken er gået fra at være et tilfælde der er heldigt for personen til at være resultatet af personens bestræbelser: enhver er sig egen lykkes smed. Derfor er *dette lykkedes mig mens mine børnebørn selv må lykkes med det*.

Litteratur

Diderichsen, P. (1957). *Elementær Dansk Grammatik*. 2. udg. København: Gyldendal.

Hansen, E. & L. Heltoft (1994). Kentaurnominaler i dansk, i Baron, I. (Red.): *NORDLEX-Projektet – sammensatte substantiver i dansk*. (= *LAMBDA 20*). Frederiksberg: Institut for Datalogistik, Handelshøjskolen i København, 57-67.

Hrafnbjargarson, G. H. (2002). Ikke-nominative subjekter i det danske

sprogs historie i Widell, Peter og Mette Kunøe (udg.): *9. Møde om Udforskningen af Dansk Sprog Århus 2002*, Aarhus Universitet, 188-197.

Mikkelsen, K. (1975/1911). *Dansk Ordføjningslære. Med sproghistoriske tillæg*. København: Hans Reitzel.

Pustejovsky, J. (1995). *The generative lexicon*, Cambridge, MA: MIT Press.

Togebj, O. (2003). *Fungerer denne sætning? Funktionel dansk sproglære*, København: Gad.